

Proto Altay Halkı Üzenği Biliyor muydu?*

A. Róna-Tas
Çev. Feyzi Ersoy**

Metal üzenği, göçebe halklar tarihinin en önemli icatlarından biridir. Onun ortaya çıkışı yeni biniş ve savaş teknikleriyle ilişkilidir. Objenin yaşı bu nedenle önemli bir sorudur ve bizim özel ilgimizi hak etmiştir. Bu bakış açısından asıl soru şudur: Altay dilleri üzenği için ortak bir kelimeye sahip midir? Eğer sahiplerse ve kelime ödünç bir kelime değilse Proto Altay dilinin üzenğinin icadına ve kullanımına kadar sürmüş olması akla oldukça yakındır. Veya başka bir deyişle üzenği, Proto Altay dili kadar eskidir.***

Z. Gombocz, 1912’de¹ Türkçe *üzänği* “üzenği”yi aynı manalardaki Çuvaşça *yırana* ve Moğolca *dürüğe* (aynı) ile eşlemiştir. Ramstedt, 1916’da² Türkçe ana şekli **yüzänü* şeklinde tasarlamış; Gombocz tarafından önerilen Çuvaşça ve Moğolca şekilleri kabul etmiştir. Ana Türkçe **yüreği* şekli 1927’de Poppe tarafından ortaya atılmıştır³. Sonra Ramstedt, kelimenin Tunguzca karşılığını bulmayı başarmıştır⁴. Joki, Ana Altayca şekli **d’üränği*, Ana Türkçe şekli ise **üränği* olarak tasarlamıştır⁵. Kelime bundan sonra Ana Altaycanın temel kelimelerinden biri olarak kabul görmüştür. Poppe⁶, 1957’de Münih’teki 24. Uluslar arası Oryantalistler Kongresinde okuduğu makalesinde, bu örneği karşılaştırmalı Altayistik’in temel kurallarını göstermek için seçmiştir. Yeni yayımlanmış olan etimoloji sözlüğünde⁷ Räsänen, Türkçe, Moğolca ve Tunguzca kelimelerin genetik olarak ilişkili olduğunu düşünmüştür.

Denkliği sadece Doerfer kabul etmemiştir⁸. Doerfer, aşağıdaki itirazlarda bulunmuştur: 1. Moğolca şekil *dürüğe* değil *dörüğe*’dir. 2. Türkçede *yüzäni* gibi

* “Did the Proto Altaic People Know the Stirrup?”, *Language and History, Contributions to Comparative Altaistics*, s. 50-53, Szeged 1986.

** Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ANKARA. fevzi-erso@yaho.com.

*** Çeviride, orijinal metindeki Çuvaşça işaretlerden ä için ĩ, ę için ĩ, x için h, ş için ş kullanılmıştır. Diğer kelimelerde geçen ę için ç, ĩ için ı, ı için g (ince ünlülerin yanında) ve ğ (kalın ünlülerin yanında), j için c tercih edilmiştir.

1 Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: Keleti Szemle XIII, s. 5.

2 Zur mongolischen-türkischen Lautgeschichte: Keleti Szemle XVI, s. 74.

3 Altaisch und Urtürkische: Ungarische Jahrbücher VI, s. 106.

4 Kalmückisches Wörterbuch, s. 99.

5 Die Lehwörter des Sajansamojedischen: Memories de la Société Fino-Ougrienne 103, s. 128.

6 Einige Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage der mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen: Ural-Altäische Jahrbücher XXX, s. 95-97.

7 Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkspachen, s. 524.

8 Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, s. 148-149.

y’li bir şekil mevcut değildir. 3. Moğolca *ö*, Türkçe *ü* ile denk değildir. 4. Kelime sonu denklığında de problemler vardır.

Doerfer’in ilk itirazı kabul edilmelidir; çünkü Räsänen doğru şekli zaten *dörüge* olarak vermiştir. Fakat biz y’li şekilleri Çağataycada (Zenker: *yüzäñü*) ve Gagavuzcada (*yözeñi*) bulabiliriz. Moğolca *ö*, birkaç küçük kelime grubunda Türkçe *ü*’ye denk gelebilir:

<u>Moğolca</u>	<u>Türkçe</u>
<i>kölüsün</i> “ödünç verme, ödünç verilen şey”	külçün
<i>kör</i> (<i>çasun</i>) “kar yığıntısı, kürtün”	kürt
<i>öme</i> (<i>çeriq</i>) “yardım”	üme
<i>cöge-</i> “taşımak, götürmek”	yük-
<i>mögüresün</i> “kıkırdak”	müñüz
<i>köger</i> “kibirli, gururlu”	kübez
<i>tölge</i> “fal, kehanet”	tülük vb.

Türkçe -*ñ*- Moğolcada bazen *ğ* ve *g* ile karşılanır.

<i>mögüresün</i> “kıkırdak”	<i>müñüz</i>
<i>seger</i> “omurga, belkemiği”	<i>señir</i>
<i>noğosun, (n)unggasun</i> “yün”	<i>yun</i>
<i>sigira</i> “baldır, bacak”	<i>siñir</i>
<i>mögere-</i> “böğürmek”	<i>müñre-</i>

Dudak ünsüzlerin görüldüğü örneklerde Moğolca geniş ünlüye karşılık Türkçe dar ünlü denklığının görülmesi de ayrıca dikkat çekicidir.

Bu yüzden Doerfer’in itirazı, eşitliği göz ardı etmek için yeterince güçlü değildir. Yine de biz üzengi için Altay dillerinde ortak bir kelime olmadığı görüşünü destekleyen başka sebepler sayabiliriz.

Çuvaşça *yırana* şekli için Poppe’nin düşündüğü **üräñi*⁹ ana şekli düşünülemez. Kelimenin en eski şekli **iräñä* olmalıydı. Kelime başında *y* türemesi sadece dudaksız olmayan bir ünlü ile başlayan kelimelerde görülür. AT. *idık* “kutsal” ~ Çuv. *yırñh*, AT. *ikiz* “ikiz” ~ Çuv. *yikñr*, AT. *ilge* “ilmik” ~ Çuv. *yilñ* vb. Kelime başında dudaksız olmayan bir ünlü taşıyan bütün kelimelerde *v* türemesi görülür: AT. *üt-* “yakmak” ~ Çuv. *vñr-*, AT. *üç-* (başka bir yerde *uç-*) ~

9 Poppe: UJb s. 106.

Çuv. *vış-*, AT. *ür-* “ürmek, havlamak” ~ Çuv. *vır-* vs. Dudaksız olmayan şekiller Türk lehçelerinde bulunabilir. Sarı Uygur *ezenge*, Baraba *izänğü*, Hakas *izege*, Tuva *ezenge*, Yakut *isänä*. Aslında bütün arkaik lehçelerin dudaksız olmayan ünlü taşınması bu şekillerin oldukça eski olması gerektiğini gösterir. Kutadgu Bilig’in Namangan nüshasında (1069/13. yüzyıl) *üzänğü* şeklini bulsak bile kelime başı *y*’li ve *ü*’lü şekiller sonraki şekillerdir.

Türkçe **izänä* ve Çuvaşça **iränä*, ne ortak bir Ana Altayca şekil olarak ne de ödünç kelime olarak Moğolca *dörüge* ile eşleştirilemez.

Üzengi kelimesinin Moğolca şekli açık bir etimolojiye sahiptir. Kelime, *dörü* “demir veya ip halka” isminden türetilmiştir. *-ge* eki için bk. *Seke* “açma, açılma” *sekege* “aynı”, *sirui* “toprak” *siruga* “aynı”, *bacagal* “hazırlık, hazırlama”, *bacagalga* “aynı”, *bodu* “çiçek hastalığı” *boduga* “aynı”, *çime* “ses, gürültü”, *çimege* “aynı”. Aynı *dörü* kökünden *dörübçi* “yular”, *dörügebçi* “eşek veya deve için ip üzengi”. Metal üzenginin ip halkadan geliştiğini bildiğimizden dolayı bu etimoloji tarihî bir gerçeği yansıtır. Benzer bir gelişme Macarca *üzengi* kelimesi için de önerildi: *kengyel* (*kégy* “halka” + *el* “önceki bölüm”), İngilizce *stirrup* kelimesinin kendisi için (OE *stigan* “tırmanış, tırmanma” ve *rap* “ip”), Almanca *stegreif* için (ONG *stegareif*: *stigan* “tırmanma, tırmanış” ve *reif* “ip”). Orta Latince *streupa*, *straffa* Almanca ödünç kelimedir. Solon *düręki* ve Evenki formlar *duriki* (evkK, SB Nrc), *dureki* (evkK), *duraki* (evkK) ve *duriki* (evkSB, Nro) açıkça Moğolcadan ödünçlemez. Jurchen ve Mançu dilindeki eski *üzengi* kelimesi *tufu(n)*’dur.

Arkeolojik veriler bizim fikrimizi desteklemektedir. Tarihî kaynakları, arkeolojik materyalleri ve erken dönem literatürü araştırmış olan Vajnstajn’a göre¹⁰ metal üzengi 6. yüzyıldaki Türk imparatorluğundan daha önce görülmemiştir. Daha erken olduğu sanılan bütün veriler ya yanlış tarihlendirilmiştir ya da üzengi değildir. İp üzenginin metal üzengiden daha önce var olduğunun sanılması mantıklıdır ve o metal olanından birkaç yüzyıl daha eski olmalıdır. Fakat biz metal üzenginin ip üzengiden daha erken olduğunu belirtsek bile ne obje ne de kelimenin kendisi miladın başlangıcından daha eski olabilirler. Şu açık bir gerçektir ki, ne metal ne de ip üzengi Romalılar tarafından biliniyordu. Kaldı ki üzengi doğuda biliniyor olsa idi Romalılar onu kesin alırlardı.

Farazi Ana Altay dilinin miladın başlarında hâlâ sürdüğünü varsaymak imkânsızdır. Böylece biz Ana Altay halkının üzengi kelimesini bildiği tezini reddetmemize yol açacak fonolojik, etimolojik ve tarihî sebeplere sahip bulunuyoruz¹¹.

10 Nekoterye voprosy istorii drevnetjurskoj kul’tury: Sov. Étn. 1965: 3, s. 60-81.

11 Ramstedt’e göre Tunguz, Kore, Moğol ve Türk dilleri ile halkları MÖ. 4000 yılında zaten ayrılmıştır. Bk. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 1957, s. 15.

Diğer taraftan önemli olan şu ki, Çuvaşça diğer Türk lehçeleriyle birlikte üzengi için ortak bir kelimeye sahiptir. Bu açıdan bakınca Çuvaş-Bulgar-Ogur kabilelerinin diğer Türk gruplarından ayrılması üzenginin icadından sonra meydana gelmiş demektir. Türkçe *z*'li şekillerin (**izāŋä ~ *üzāŋi*) karşısında Çuvaşçada düzenli olarak *r*'li şekillere (**irāŋä*) sahip olmamız meşhur rotasizmin ne kadar geriye gittiği konusunda bize yol gösterici olacaktır. Rotasizm üzenginin icadından daha sonra olmalıdır.